

Dílo Karla Marxe a jeho inspirace pro sociologické poznání

FRANTIŠEK CHARVÁT
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Sté výročí smrti geniálního teoretika mezinárodního dělnického hnutí Karla Marxe je příležitostí znovu si uvědomit poznávací i reálně praktický význam jeho nesmírného a vpravdě revolučního díla. Již celé století prověřuje správnost závěrů jeho pronikavého ducha, který příkladně a do těch dob nevidaně spojil mistrovství vědecké analýzy historického vývoje s objektivními potřebami jeho revolučních proměn.

Šíře poznatků, k nimž Marx dospěl, jejich vědecká úroveň i praktický význam jsou zřejmým důvodem, proč se toto výročí stává středem zájmu celé řady společenských věd. A nikoli pouze zájmu, ale v pravém slova smyslu stále živé inspirace. Přitom však platí, že inspirativní náboj, který Marxovo dílo má v opravdu širokém spektru, byl jednotlivými společenskovědními disciplínami dosud dosti nerovnoměrně využíván.

Je přirozené, že nejsystematičtější a nejširší byl Marxův odkaz rozvíjen především politickou ekonomikou a filozofií, neboť právě tyto oblasti vědecké analýzy kvalitativně Marx svým dílem proměnil a založil nové etapy jejich skutečně vědeckého vývoje. Nikdo však dnes již nepochybuje, že Marxovo dílo jako celek nelze v žádném případě stěsnat pouze do hranic filozofie a ekonomie, přestože zde má bezesporu své těžiště. Zdaleka jsme ještě náležitým způsobem nepokročili v rozvíjení Marxova inspirativního odkazu v celé řadě dalších společenskovědních disciplín, mezi nimiž zásadní místo zaujímá právě sociologie. Stejně tak, jako můžeme inspirativní působnost Marxova díla pro filozofické a ekonomické zkoumání rozčlenit zhruba do dvou linií, tj. věcné a metodologické, je možno hovořit o věcné a metodologické inspiraci Marxova odkazu pro sociologické poznání.

Jestliže „věcně“ Marxovo dílo orientuje celou řadu vnitřních sociologických disciplín (jmenujme v této souvislosti zkoumání sociálně třídní struktury, životního způsobu a především pak kritické rozbory buržoazních sociologických doktrín apod.), pak „metodologický“ příklad a vzor, které Marxovo dílo jako celek představuje, není již zdaleka tak rozvíjen. Není ani u nás řídkým jevem, že faktický, aktivní kontakt s poznatkovým fondem Marxova díla bývá omezen z hlediska vlastního sociologického poznání na zdůrazňování Marxovy práce s empirickými údaji (zde jsou nejvíce citovanými díly Marxova *Dělnická anketa*, osmá kapitola *Kapitálu* apod.) či na druhé straně na zájem o sociálně filozofické pasáže (zde jde především o *Německou ideologii* apod.). Nechceme vůbec snižovat hodnotnost této orientace, která je jistě správná, nicméně se zdá být neúplná. Především proto, že se omezuje spíše na citace Marxe, na argumentaci jeho závěry; snaha přistoupit k danému problému a řešit jej „jeho způsobem“ přitom zůstává nevyužita, a to jak věcně, tak metodologicky.

A přesto je právě pro sociologické poznání, pro jeho další kvalitativní rozvoj ve směru aktuálních společenských potřeb socialistické praxe, tento požadavek stále nevyhnutelnější. Je zcela zřejmým faktem, že v soudobých společnostech se čím dále, tím výrazněji akcentuje sociální stránka společenského rozvoje. Je to přirozené v podmínkách socialismu. Ale i v soudobých vyspě-

lých kapitalistických společnostech vzrůstá úloha sociálních komponentů rozvoje, i když z jiných důvodů než v socialistické společenské praxi. Nikoli náhodou řada předních buržoazních ideologů hovoří o hluboké krizi ekonomického myšlení a poznání, které není schopno řešit stále tíživější krizové momenty vyspělých kapitalistických společností v rámci celosvětové ekonomiky. Proto zcela zákonitě vzniká potřeba širokého sociologického obsáhnutí vývoje soudobých společností. Nemůže to však být jakékoli obsáhnutí, zejména pak ne sociograficky deskriptivní; musí být dostatečně analyticky hluboké, umožňující postihnout dynamickou podstatu a zákonitosti rozvoje soudobých společností. A v tomto směru je inspirace z Marxova díla nenahraditelná.

Cílem našich následujících úvah nemůže být úplný rozbor inspirativního významu díla Karla Marxe pro současný rozvoj sociologického zkoumání, ale pouhé nastínění některých podstatných — především pak metodologických — námětů, jež naše sociologická fronta nesmí nechávat bez povšimnutí, chce-li uspokojovat rostoucí praktické i poznávací potřeby, které před ní společnost klade.

Na samém úvodu ještě poznamenejme, že nejde o „monotematický“ článek, ale spíše o řadu vybraných tezí k tomu, jakou inspiraci pro aktuální problémy soudobé sociologie poskytuje právě dílo Karla Marxe.

* * *

Při hlubším kritickém zamyšlení není nikterak obtížné dospět k závěru, že naše dosavadní sociologické poznání ve své většině postrádá dynamický, řekli bychom procesuální charakter. Není to dáno pouze tím, že naprostá většina sociologických empirických výzkumů se týká pouze jediného časového okamžiku, určitého stavu, namnoze postrádajícího své organické začlenění do širšího časového, historického kontextu. Mnohem závažnější je ta skutečnost, že ani teoretické koncepce a východiska, celkový výzkumný záměr a interpretační úsilí nejsou vybaveny dostatečnými prostředky pro postižení dynamiky zkoumaného tématu. Tak dochází jak v empirii, tak v teorii k faktickému nadřazení stavu nad vývoj, k situaci, že sociologické poznání není náležitě vybaveno pro studium a výklad sociálních procesů.

Zdůrazněme v této souvislosti, že se jedná o nedostatek jak v založení vlastních empirických výzkumů, tak i teorie: právě proto dochází k tomu, že při časovém rozšíření empirického zkoumání do několika časových bodů, je „procesuální využití dat“ velmi skromné, spíše kinematické než dynamické. Vývoj totiž není pouhý soubor stavů, proces nemůže být totožný s několika časovými řezy jeho průběhu. Teoretické založení mnohých sociologických úvah postrádá dynamickou kvalitu; určité kategorie jsou co do svého obsahu určeny stavově, neproměnlivě, nadčasově. Jejich vnitřní obsah nepostihuje v dostatečné míře ani dimenzi času, ani prostoru. Nejsou tedy adekvátními kategoriemi pro postižení a výklad sociálních procesů. Tato skutečnost je celou řadou našich sociologů kritizována a nezřídka bývají vznášeny nároky na vypracování speciální sociologické teorie sociálních procesů. Takové požadavky jistě mají své oprávnění, na druhé straně však nevylučují nebezpečí, že se při tvorbě teorie sociálních procesů prosadí ona „antiprocessuální setrvačnost“, spjatá s tradicí comtovské sociologie. Nadčasovost, antiprocessuálnost, absolutnost jsou vlastně jedny z rozhodujících vlastností buržoazních forem a obsahů myšlení.

UVĚDOMME SI V této souvislosti, jak Karel Marx definoval buržoazní ekonomii ve svém doslovu k druhému vydání *Kapitálu*: „Pokud je politická ekonomie buržoazní, tj. pokud nechápe kapitalistický řád jako historicky přechodný vývojový stupeň, nýbrž naopak jako *absolutní* a poslední podobu společenské

výroby, může zůstat vědou jen dotud, pokud třídní boj zůstává latentní, nebo propuká jen v ojedinělých případech.“ [Kapitál 1953 : 22] Zcela analogicky bychom takto mohli definovat buržoazní sociologii. Proto i snahy budovat teorii sociálních procesů v jejím rámci zůstávají ve svém obsahu i metodě fakticky antiprocessuální.

Aniž je možno v této rozsahem omezené stati rozebírat, byť v náznaku, složitou problematiku teorie sociálních procesů, chtěli bychom zdůraznit, že je to právě Marxovo dílo, a zejména pak v krystalické podobě jeho stěžejní práce *Kapitál*, které představuje geniální příklad (a nikoliv pouze ve smyslu ilustrace) rozpracování teorie sociálních procesů, především ekonomicko-sociálních. Nezbyvá než v tomto ohledu znovu připomenout, že *Kapitál* nepojednává o ničem jiném než o společenských procesech, jak o tom v první instanci vypovídají samy názvy jeho tří knih: *Výrobní proces kapitálu*, *Proces oběhu kapitálu* a *Celkový proces kapitalistické výroby*. Nejde nyní o to, abychom rozebírali obsah, gnozeologickou a výkladovou architekturu *Kapitálu* či jeho zasvěcenou interpretaci provedenou jinými autory. Je zřejmé, že Marx ve svém rozboru nejen významně přispívá k obecné teorii sociálních procesů (můžeme-li to tak vůbec říci) tím, že provádí mistrný rozbor pracovního a hodnototvorného, resp. zhodnocovacího procesu, ale zároveň v celém *Kapitálu* ukazuje složitost interakce a vrstvení jednotlivých dílčích procesů v složité, komplexní procesy. Tím jsme však ještě nepostihli specifiku Marxova přístupu k postižení sociálních procesů, neurčili jsme kvalitativní Marxův přínos k této sociologicky relevantní problematice. Pokusme se tedy alespoň částečně zodpovědět tuto otázku, tj. jaké jsou zásadní rysy Marxova postižení a výkladu společenských procesů.

1. *Skutečnost, že Marx přistupuje k analýze historicko- a dialektickomaterialistickým způsobem, s pojmovým a metodologickým vybavením, které je dostatečně „pružné“, obsažné a samo o sobě vývojové.* Vůbec je možno říci, že k postižení procesů, k postižení vývoje nelze úspěšně přistoupit jinak než s použitím poznatků a pojmů odvozených a odrážejících samotný proces, vývoj. Zdánlivá tautologičnost tohoto tvrzení má své pouze formální oprávnění. Má-li být poznání procesů skutečně adekvátní, nelze je studovat s pomocí něčeho, co stojí mimo ně. Je to právě respektování historičnosti a dialektičnosti vývoje, které umožňuje adekvátní postižení sociálních procesů, a to nezávisle na délce jejich trvání. Z hlediska postižení a výkladu společenských procesů je onou „metodologickou buňkou“ celistvého dialekticko- a historickomaterialistického „těla Kapitálu“ podle našeho názoru dialektický princip „negace negace“. Zkoumáme-li totiž Marxův rozbor pracovního a zhodnocovacího procesu přes akumulační proces kapitálu až k procesům koloběhu různých metamorfóz kapitálu a konečně k — bohužel nedokončeným — celkovým procesům kapitalistické výroby, a zkoumáme-li tyto rozmanité a složité procesy dostatečně hluboce, dospíváme k závěru, že je v nich ukryt právě princip negace negace, i když — tak říkájíc — v různých měřítcích. Poznamenejme v této souvislosti, že z dialektických zákonů je to zákon negace negace, který podle mínění řady filozofů není dostatečně rozpracován právě z materialistického hlediska a zůstává spíše znám v hegelovské idealistické verzi, především pak ve schématu „teze-antiteze-synteze“. Nedomníváme se, že tyto závěry jsou oprávněné, právě s ohledem na Marxovo dílo. Skutečností však zůstává, že Marxův odkaz není dosud v tomto směru, tj. ve smyslu spjatosti principu negace negace s teorií společenských procesů a metodologií jejich zkoumání, dostatečně rozvinut.

Aniž bychom chtěli tuto závažnou problematiku dále rozebírat, uveďme jed-

nu poznámku spíše didaktického rázu. Ve značném zjednodušení jsou dnešní přírodní a technické vědy spjaty s takovým chápáním „elementárního procesu“, které je dáno trojicí *ustupu, transformace a výstupu* jako jeho základními momenty. Jestliže chápeme transformaci jako svého druhu negaci vstupu a výstup jako svého druhu negaci transformace (máme zde přirozeně na mysli negaci dialektickou), je souvislost principu negace negace s daným pojetím elementárního procesu zřejmá. Ale uvedené pojetí elementárního procesu je vlastně totožné s Marxovým přístupem k postižení jím studovaných procesů, ať již jejich momenty či prvky mají různé obsahy. Co jiného v této souvislosti vyjadřuje Marxovo schéma $P - Z \dots Z' - P'$ koloběhu peněžního kapitálu než jakousi elementární kostru složitějšího společenského procesu. Není samozřejmě možné zůstat pouze u těchto elementárních procesů: Marx právě v *Kapitálu* ukazuje, jak se jejich kombinací vytvářejí složité společenské procesy (jejich momenty jsou procesy nižších řádů apod.).

Dialektická kvalita Marxova přístupu je především patrna v jeho perfektních aplikacích dialektického zákona rozporu při řešení ekonomické problematiky kapitalismu, počínaje jeho objevem dvojakého charakteru práce ztělesněného ve zboží atd. Tím je však především akcentováno hledisko zdrojů dynamiky, vlastní příčiny sociálních procesů, nikoli však postižení těchto procesů samých. Je však jasné, že pro skutečně dynamickou teorii sociálních procesů je důležitá jak problematika jejich zdrojů, tak i jejich vlastního průběhu. Proto se právě v *Kapitálu* zřetelně ukazuje nezbytná organická svázanost působení zákona rozporu a zákona negace negace pro adekvátní postižení sociálně ekonomických procesů.

2. *Skutečnost, že Marx plně doceňuje význam kategorie času ve svých analýzách a závěrech, a to jak pokud jde o čas historický, tak i čas ekonomický a sociální.* Plně chápe nejenom historicitu, tj. přechodnost určitých společenských jevů, ale i určující roli času v jejich vývoji. A přitom význam času jako jedné z bazálních reálných kvantit je prvořadý v průběhu naprostě většiny společenských procesů, počínaje procesy zhodnocovacími a konče procesy celkové reprodukce společnosti. Proto se správné pochopení a mnohostranné pojetí času stává nezbytnou podmínkou postižení jak společenských procesů, tak i adekvátní procesuální výbavy poznatkovými prostředky pro jejich analýzu a výklad. Marx si byl vědom stěžejního významu kategorie času i ve svých prognostických úvahách, zejména pokud jde o tzv. ekonomii času.

3. *Skutečnost, že Marx důsledně směřuje vždy k pochopení podstaty společenských procesů, k vztahům a jejich reprodukci.* Odhalení kapitálu jako výrobního vztahu, jeho koloběhu jako reprodukce společenských vztahů má kromě svého nesmírného významu pro pochopení zákonitostí vývoje kapitalistické společensko-ekonomické formace i mimořádný význam metodologický. Připomeňme si v této souvislosti Marxovu mistrnou formulaci z konce úvodní kapitoly sedmého oddílu *Kapitálu*: „Kapitalistický výrobní proces, vzat v celkové souvislosti, čili jako proces reprodukce, vyrábí tedy nejen zboží, nejen nadhodnotu, vytváří a reprodukuje sám kapitalistický vztah — kapitalistu na jedné straně, námezdního dělníka na druhé straně“ [Kapitál 1953 : 610]. I když je tento argument oproti předchozím dvěma obsažnější, je s nimi vlastně organicky spjat. Neboť bychom mohli s určitým zjednodušením říci, že dialektický princip negace negace je v rovině sociálních procesů transformován, vyjádřen jako reprodukce vztahů, i když na druhé straně právě „sociálně vztahové podstaty“ společenských procesů jsou významným poznatkem již obsahového, nikoli pouze metodologického rázu. Přitom složité komponování sociálních vztahů v nejednoduché historické architektuře dějinného vývoje se

projevuje i v rozmanité struktuře a vrstvení společenských jevů, které tyto vztahy a jejich interakce vyjevují právě v diferzifikovaných formách společenských procesů.

4. *Skutečnost, že Marx jako první odhalil skutečný subjekt historického pohybu a sociálních procesů všech úrovní.* I když se zřejmě bude zdát, že opakování Marxova poznatku o tom, kdo je pravým tvůrcem hodnot, tj. nikoli v ricardovském pojetí práce, ale pracovní síla, skutečný subjekt veškerých procesů, člověk, je v této souvislosti již nadbytečné a notoricky známé, přesto, jak dále uvidíme, není bez užitku si tuto zásadní skutečnost znovu připomenout. Celkem snadno ukážeme, jak „metodologická projekce“ tohoto zásadního Marxova objevu do koncipování řady sociologických zkoumání přináší kvalitativní zlom do „výnosnosti“ poznávací činnosti především v tom smyslu, že cesta k poznání a výkladu sociálních procesů je otevřena pouze za podmínky znalosti jejich základního nositele.

5. *Skutečnost, že Marx odhalil zásadní určující kritérium pro věcnou a historickou klasifikaci sociálních procesů tím, že ukázal rozhodující roli jejich tzv. prostředků.* I když Marx soustředil svou pozornost především na rozhodující význam pracovních prostředků jako kritéria vývojové rozlišitelnosti jednotlivých společensko-ekonomických formací, přesto jeho závěry v tomto směru mají bezesporu podstatný inspirativní význam i pro sociální procesy řádově nižší časoprostorové působnosti. Je pravdou, že kategorie prostředků sociálních procesů není systematickou inherentní součástí dosavadních sociologických snah o postižení a výklad sociálních procesů. Tím více však tato inspirace Marxova díla nabývá pro současnou sociologii na významu.

6. *Skutečnost, že Marx systematicky konfrontuje své teoretické závěry s reálnou praxí,* neustále směřuje k takovému poznání, které adekvátně odráží a vysvětluje reálné společenské procesy, *umožňuje takové jejich obsáhnutí, které je nevyhnutelné pro cílevědomé změny jejich průběhu.* Přitom — a to je právě z hlediska sociologického poznání navýsost důležité — nestraní ani teorii, ani praxi, ale snaží se o realizaci jejich jednoty v procesech poznání. Jeho způsob poznání je v tomto smyslu procesem par excellence, což je vlastně zcela přirozené: skutečné poznání sociálních procesů nemůže být ničím jiným než opět procesem, který vlastně v složitě transformované podobě odráží určující rysy studovaných procesů. Sama historická geneze tvorby *Kapitálu* je v tomto směru širokým a hlubokým inspirativním odkazem.

I když jsme argumentaci ve prospěch tvrzení, že právě Marxovo dílo představuje jednu ze zásadních inspirací pro rozvoj sociologického zkoumání sociálních procesů, omezili pouze na výběr některých zásadních momentů, domníváme se, a to navzdory skutečnosti, že naše úvahy byly formulovány spíše obecně filozofickou a metodologickou dikcí, že nebude příliš obtížné ji prověřit v konkrétní sociologické práci.

Shrňme nyní stručně tyto argumenty z důvodu názornosti. Sociologické poznání sociálních procesů by tedy mělo respektovat:

- princip rozporu a negace negace jako základní metodologickou buňku jejich průběhu i poznání;
- složitě strukturovanou soustavu sociálně ekonomických funkcí a významů času;
- určující roli základní věcné buňky sociálních procesů, totiž reprodukce sociálních vztahů;
- člověka, skupiny, třídy a lidi jako zásadní subjekty sociálních procesů;
- význam prostředků sociálních procesů, a to nejen jako jejich důležitého

momentu, ale i jako kritéria jejich základní klasifikace a plné vědomí „své vlastní procesuálnosti“ a vazby na průběh a potřeby reálné společenské praxe.

Bylo by jistě správné dovést nyní naše úvahy alespoň do jedné ilustrace, totiž ukázat reálné působení těchto požadavků v sociologické konceptualizaci jednoho sociálního procesu. Bohužel však úvahy tohoto typu — vzhledem k omezenému rozsahu stati — přesahují naše výkladové cíle. Poznamenejme však, že pro takovou ilustraci stačí z výše uvedených hledisek kriticky analyzovat dosavadní rozpracování celé řady relevantních sociologických problémů, například činností, potřeb, hodnot, sociální mobility, překonávání sociálně třídních rozdílů a celou řadu dalších, abychom zcela konkrétně prokázali jejich nedostatečné procesuální pojetí a silnou inerci sociologické popisnosti.

Nechtěli bychom na tomto místě nikterak vzbuzovat dojem, že lze vést absolutní paralelu například mezi rozbořem pracovního a řekněme činnostního procesu a propagovat tak krátké metodologické spojení mezi sociologickou a ekonomickou analýzou. Jistě — a zcela v souladu s Marxovým odkazem — nikoli, i když platí, že práce představuje centrální činnost, a proto procesuální uchopení musí zákonitě mít společné rysy v obou typech analýzy. Na druhé straně však musíme respektovat, že poměr analýzy pracovního a činnostního procesu musí být v pravém smyslu dialektický a že nelze podceňovat zpětnovazební inspirace procesuálního pojetí činností pro analýzy pracovních a hodnototvorných procesů.

Teorie sociálních procesů, — má-li být zpracována skutečně adekvátním způsobem — vyžaduje procesuální pojetí samotných intervenujících kategorií, to znamená nikoli pouze časoprostorovou strukturu jejich obsahu, ale i jejich vlastní vývoj, který ve známé podobě pro pojmy vytyčil — byť v idealistické řeči — již Hegel, přičemž právě Marx ji nadal skutečně pravdivým obsahem. Zdůrazňujeme tuto skutečnost především proto, že procesuální pojetí kategorií a pojmů je jedinou schůdnou cestou, jak řešit skutečně účinným způsobem odvěký sociologický rozpor mezi teorií a empirií, jak realizovat nesnadnou proceduru operacionalizace pojmů, kategorií a jejich vzájemných vztahů pro potřeby konkrétního empirického zkoumání, jakož i pro adekvátní interpretace získaných sociologických dat.

* * *

Další význam Marxova odkazu pro rozvoj sociologického zkoumání spočívá v tom, že jeho dílo je v podstatě konkrétní učebnice principů kritiky buržoazní vědy a ideologie. Nechceme opakovat známé fakty, ale je jistě užitečné (zejména pro mladou vědeckou směnu naší sociologie) připomenout, že právě Marxovo stěžejní dílo *Kapitál* má podtitul *Kritika politické ekonomie*. Jako v celém svém díle zde Marx příkladně naznačuje, že pouze taková kritika je smysluplná, konstruktivní a progresivní, která je vedena snahou o pozitivní řešení; v tomto smyslu není pouhou kritikou, ale právě proto je skutečnou kritikou nikoli pseudokritikou bez východiska, destruktivní zbytečností. Není možné ani podat pouhý výčet jmen těch autorů a autůrků, jimž Marx s jemu vlastní pronikavostí, přesvědčivostí a rázností nastavuje kritické zrcadlo, v němž se neúprosně zračí jejich omyly, tupost, sverepost a zcela určité třídní zájmy, ať již vědomě či nevědomě hájené. V *Kapitálu* se více či méně kriticky zmiňuje Marx téměř o půldruhé stovce buržoazních ekonomů, což mimo jiné dokazuje, jak důkladně přistupoval ke svým kritickým analýzám, s jakou šíří záběru kriticky hodnotil. A právě tato šíře a především pak vlastní, reálné procesy odrážející teoretická pozice mu umožnila podat skutečnou kritiku, tj. ta-

kovou, která není metafyzickým zamítnutím, ale vpravdě dialektickou negací.

Marxův příklad ostře kontrastuje s mnohými pokusy naší sociologické fronty kriticky rozebírat buržoazní sociologické doktríny. Zpravidla v nich totiž jde o „monotematickou“, „monopersonální“ kritiku, která postrádá své náležité pozitivní zakotvení, a proto nemůže být dialektickou negací v pravém slova smyslu, ale nanejvýš — ve vědeckém smyslu — více či méně zdařilou kritickou statí z „dějin“ sociologie. V žádném případě nechceme zlehčovat ideologickou závažnost těchto statí, jsou-li ovšem dobré. Mohou mít určitý význam v soudobých ideologických formách světových třídních zápasů. Avšak ani zde nemohou nabýt úplného významu, neboť jsou pouhou polovinou kritiky.

Lze oprávněně pochybovat, zda je vůbec možné, aby „monopersonální“ kritický rozbor mohl být skutečnou kritikou, tj. dialektickou negací kritizovaného. Taková kritika — až na skutečně ojedinělé výjimky — nemůže postihnout širší přístupy, myšlenková hnutí, nemůže oddělit obecné od specifického, individuálního. Nemůže postihnout hlubší souvislosti kritizovaného tématu a koneckonců ani jeho podstatu.

Pouhé rozšíření kritizované problematiky však ještě nezaručuje kvalitativní posun kritického úsilí. Nejdůležitější podmínkou skutečné kritiky je její pozitivní zakotvení. Šíře kritizované tematiky je pak už nutným logickým důsledkem, jak o tom svědčí právě Marxův odkaz. Kritika totiž nemůže být vůdčím motivem úvah, má-li být kritikou ve smyslu dialektické negace, ale pouze nutnou podmínkou pozitivního poznávacího záměru. A v tomto směru není přesvědčivějšího svědectví, než které představuje Marxovo dílo. I když — zejména z věcného hlediska — nemůžeme na tomto místě rozebírat inspiraci, kterou svým dílem Karel Marx vytvořil pro oblast kritiky buržoazních sociologických koncepcí, přesto je možné na závěr této části našich úvah formulovat metodologické zásady této kritiky:

1. Kritika nemůže být nikdy motivem, ale pouze podmínkou poznávacího procesu, jehož je neopominutelnou součástí.
2. Kritika musí být dialektickou negací kritizovaného, a proto má vždy pozitivní přínos.
3. Rozměr kritizovaného tématu musí být dostatečně široký, aby na základě kritiky bylo možné postihnout a zhodnotit podstatné momenty analyzovaných produktů poznávacích procesů.

* * *

Souhrnný věcný a metodologický inspirativní odkaz Marxova díla, zejména pak jeho *Kapitálu*, je pro celek společenských věd stěží vyčerpateľný. To platí v neposlední řadě i pro sociologický výzkum. V této souvislosti lze formulovat závažnou otázku: Marxovo dílo je mistrným rozбором zákonitostí vývoje kapitalistické společnosti, která má jednak své obecně platné závěry odhalující podstatné rysy sociálně ekonomické dynamiky kapitalismu, bez ohledu na etapy jeho rozvoje, jednak obsahuje analýzu specifických momentů kapitalistického rozvoje minulého století. Nechceme v této souvislosti provádět kritiku buržoazně ekonomických výpadů proti Marxovým závěrům a poznatkům, což již dávno provedla marxisticko-leninská politická ekonomie. Formulace otázky, k níž směřujeme, je poněkud jiná. Týká se spíše objektivních podmínek, nezbytných pro to, aby bylo možné provést analýzu historických zákonitostí sociálně ekonomického vývoje té či oné společenské formace. Jak vypadá, jak „stará“ musí být společenská realita, aby ji bylo možno obsáhnout a analyzovat tak náročným způsobem, jaký aplikoval Marx ve svém díle při rozboru kapitalismu. Je v tomto smyslu vůbec možné provést „marxovskou analýzu“ reál-

né společenské praxe socialismu, trvá-li pouhou čtvrtinu času ve srovnání s trváním reality kapitalismu v době Marxovy analýzy. Existují argumenty pro zápornou i kladnou odpověď na tuto nesnadnou a vpravdě zásadní otázku.

Argumenty pro negativní stanoviska se především soustředí právě na krátkodobost reálného trvání socialistické společenské praxe, na historickou bezprecedentnost jejích cílů, na složitost celosvětových kontextů prosazování socialistických a komunistických perspektiv všeho lidstva, na existenci jednoho ze základních rozporů současného historického pohybu, spočívajícího v tom, že socialistická revoluce časově předešla revoluci vědeckotechnickou, s níž je bytostně spjata, na nemožnost analýz a generalizací historického pohybu, který je v situaci dlouhodobého „přechodového stadia“ apod. Jistě jde o argumentaci seriózní, dobře míněnou a respektující společenskou odpovědnost vědeckých analýz a formulace zákonitostí reálné společenské praxe.

Na druhé straně argumenty pro kladné zodpovězení nastolené otázky — ať již vyslovované explicitě či implicitě — zcela správně poukazují na urychlování sociálně ekonomického času, historického pohybu, na skutečnost, že existují pozoruhodné a prověřené vědecké rozbory reálné sociálně ekonomické praxe socialistické společnosti, že se neustále rozšiřuje socialismu již vlastní historická základna jeho dalšího rozvoje, že se v řadě směrů daří řešit výše uvedený dějinný rozpor organickým spojováním vymožeností vědeckotechnického pokroku s přednostmi, které jsou vlastní pouze sociálně ekonomické realitě socialismu.

Uvedené argumenty, bezpochyby neúplné, však naznačují, že pro zodpovězení nastolené otázky by byl nezbytný velmi rozsáhlý a hluboký rozbor. Proto naše následující úvahy mají pouze hypotetický charakter a pokusí se o náznak odpovědi na modifikovanou otázku, totiž jak postupovat v procesech poznání, abychom — obrazně řečeno — šli marxovskou stopou i v analýze přítomných a prognóze budoucích sociálně ekonomických jevů a procesů, a to nikoli pouze z hlediska cílů dějinného úsilí, ale i pokud jde o kvalitu vědeckého rozboru. Jinými slovy, zatímco původně formulovaný problém se týkal jak objektivních, tak i subjektivních podmínek plné realizace Marxova odkazu při analýze a odhalování zákonitostí vývoje reálné socialistické společenské praxe, modifikace otázky se obrací pouze k podmínkám subjektivním. Tato modifikace problému je zjednodušením otázky pouze v tom směru, že se objektivní podmínky posouvají z explicitní do implicitní polohy, neboť jejich bytostnou svázanost se subjektivními podmínkami nelze zrušit (hranice objektivních podmínek určují vlastně prostor, v němž se pohybují podmínky subjektivní).

Zodpovězení otázky předpokládá plně pochopit obsah a metodu Marxova díla a toto pochopení aplikovat v současné situaci. Je nutno říci, že celé století, které uplynulo od Marxovy smrti, je naplněno bohatou snahou o toto aktivní pochopení, snahou, která přinesla nemalé plody. Počínaje pracemi génia V. I. Lenina a konče teoretickými analýzami komunistických a dělnických stran zemí reálného socialismu. Zde nalézáme nejpádnější argument pro způsob zodpovězení námi formulované otázky.

Pravdou však zůstává, že pokud jde o sociologické poznání a jeho další rozvoj, zůstává před námi mnohem více úkolů neřešených než řešených.

Zamysleme se aspoň v krátkosti nad tím, co je pro Marxův způsob poznání typické, podstatné. Předně to, že svým způsobem poznání respektuje a obnažuje celistvou sociálně ekonomickou architekturu společnosti, přirozeně architekturu historickou a logickou zároveň. K tomu však musí odhalit a prozkoumat základní stavební jednotku, prvek, buňku. Jedině tak totiž může adekvátně „rekonstruovat“ způsob a průběh celé stavby, která ve své sou-

hrnné podobě zdaleka nemusí zřetelně vypovídat o tom, z jakých základních jednotek je stvořena. Ty jsou totiž — řečeno obrazně — ukryty pod „omítkou jevů“, která ztěžuje jejich identifikaci. Jsou ovšem tací badatelé, kteří, v duchu naší metafory, posuzují stavby pouze podle omítky. Avšak situace je ještě složitější. Při „stavbě“ společnosti se původní prvky seskupují, transformují do vyšších prvků, konstruktů, které samy o sobě mohou budit zdání kvalitativní odlišnosti od prvků, z nichž jsou utvořeny, zdání vlastní nedělitelnosti, autonomie. Proto i mnozí ti, kteří se nechtějí spokojit s „omítkovými analýzami“, nemusí dospět k pravdivému poznání.

Při „posuzování stavby“ Marx skutečně komplexně zkoumá každý její sebe-menší detail, aby jej nikoli pouze popsal a definoval, ale aby odhalil jeho vytvoření ze základních stavebních prvků a jeho „zasazení“ do celku stavby. Tak vlastně Marx — řečeno jazykem užitě metafory — důsledně realizuje induktivní momenty svého jednání, aby mohl odhalit skutečné podstaty i těch nejsložitějších jevů a procesů, které vznikají zpravidla komplikovaným navršením a transformací jevů a procesů nižších řádů.

Složitost deduktivních i induktivních momentů poznání — opět řečeno obrazně — působí mnohdy ta skutečnost, specifická „společenských staveb“, že v mnohých případech vlastně vyšší konstrukty či detaily „vznikají dříve“ než základní prvky či celek. Této skutečnosti je si právě Marx vědom a v jejím vysvětlení je nutno spatřovat jeden z podstatných přínosů jeho díla.

Marxova cesta poznání jistě není snadná, je však plně uměřená tématu, jehož zkoumání si zvolil. Jít cestou, kterou právě on započal, je a bude nesporně obtížné. Znamená to totiž zkoumat jak základní prvky a jejich vývoj, tak i velkolepou, i když stále „rozestavěnou stavbu“ socialismu. S dokončováním této stavby se budou pochopitelně vývojově dotvářet i její základní prvky, budou se rozšiřovat objektivní podmínky pro plnou realizaci Marxova odkazu. To však neznamená, že by vědecké poznání, včetně sociologického, mělo či vůbec mohlo na uskutečňování Marxova odkazu čekat až do doby určitého rozvoje společenské praxe. Takový postup by byl vlastně v příkrém rozporu s odkazem Karla Marxe.

Резюме

Ф. Харват: Учение Карла Маркса и его значение для социологического познания

В статье анализируются следующие сферы значения учения Маркса для современной социологии: применение метода Маркса к охвату и изложению социальных процессов; пример, каким является учение Маркса в области критики буржуазных социологических доктрин, и наконец, общая методологическая концепция К. Маркса как руководство по анализу и определению закономерностей социалистического строительства. Анализируются основные «предметные» и «методологические» клетки учения Маркса и его познавательных подходов, т. е. определяющая роль общественных отношений и диалектических принципов противоречия и отрицания отрицания.

Summary

F. Charvát: Karl Marx's Work and its Meaning for Sociological Knowledge

The following spheres of inspiration arising from Marx's work for modern sociology are analyzed in this paper: the application of Marx's procedures aimed at comprehending and explaining social processes, the example supplied by Marx's work in the area of criticism of bourgeois sociological doctrines, and finally the general methodological conception of K. Marx as directions for analyzing and establishing the laws of socialist construction. The basic "objective" and "methodological" cells of Marx's work and of his cognitive approaches — i. e. the determining role of social relations and of the dialectical principles of contradiction and negation of negation — are subjected to analysis.